

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ТА МІСТІ УМАНІ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У статті здійснено порівняльний аналіз результатів дослідження мовної ситуації в місті Умані Черкаської області із результатами всеукраїнського соціологічного опитування в межах міжнародного проекту INTAS «Мовна політика України: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи». Проведений аналіз дав змогу виявити специфічні риси мовної ситуації міста на тлі загального соціолінгвістичного мовного середовища в Україні.

Ключові слова: *соціолінгвістичні дослідження, мовна ситуація, рідна мова, двомовність (білінгвізм), державний статус мови, престиж мови.*

Комарова З. Языковая ситуация в Украине и городе Умани: попытка сравнительного анализа.

В статье осуществлен сравнительный анализ результатов исследования языковой ситуации в городе Умани Черкасской области с результатами всеукраинского социологического опроса в рамках международного проекта INTAS «Языковая политика Украины: антропологические, лингвистические аспекты и дальнейшие перспективы». Проведенный анализ позволил выявить специфические черты языковой ситуации в городе на фоне общей социолингвистической языковой среды в Украине.

Ключевые слова: *социолингвистические исследования, языковая ситуация, родной язык, двуязычие (билингвизм), государственный статус языка, престиж языка.*

Komarova Z. The language situation in Ukraine and Uman: attempt of comparative analysis.

This article provides a comparative analysis of the study of the language situation in Uman, Cherkasy region with the results of Ukrainian sociological survey within the international project INTAS «The language policy of Ukraine: anthropological, linguistic aspects and future prospects». The analysis made it possible to identify the specific features of the language situation of the city with the overall sociolinguistic language environment in Ukraine.

Key words: *sociolinguistic research, language situation, native language, bilingualism (bilingualism), state language status, prestige language.*

Об'єктом соціолінгвістичних досліджень, які почали з'являтися в Україні в 60-х роках ХХ ст., є мовна ситуація. Проблему мовної ситуації студіювали українські мовознавці Н. Шумарова, Г. Залізник, Л. Масенко, Т. Кузнєцова та ін., результати досліджень яких є надзвичайно цінними для комплексного лінгво-історіографічного вивчення цього явища. Загальний опис мовної ситуації України містять розвідки В. Брицина, О. Тараненка, В. Чемеса, регіональні соціолінгвістичні дослідження належать В. Демченкові, Т. Кузнєцовій, Ю. Сапліну; мовлення українських міст вивчали Я. Рудницький, Ю. Шевельов, О. Горбач, цю традицію продовжують Г. Сікора-Литвин, Н. Хобзей, С. Нередкова та ін.

Незважаючи на посилений інтерес мовознавців до окресленої проблеми, системного вивчення мовної ситуації країни, яке охоплювало б усі її регіони, досі не було проведено. Такою спробою стало дослідження Л. Масенко, здійснене в межах міжнародного проекту INTAS «Мовна політика України: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» з серпня 2006 до липня 2008 року. Однак для створення вичерпних описів мовної ситуації України важливими є ґрунтовні аналізи мовлення мешканців окремих українських міст, містечок та селищ. Із цією метою нами проведене дослідження мовної ситуації в місті Умані Черкаської області та здійснено

порівняльний аналіз його результатів із результатами всеукраїнського соціопитування.

Для вирішення проблеми мовної ситуації в лінгвістиці потребує уточнення сам термін, тлумачення якого в науковій літературі неоднозначне. Зокрема, В. О. Виноградов репрезентував мовну ситуацію як «сукупність форм функціонування (а також стилів) однієї мови чи сукупності мов у їх територіально-соціальній взаємодії в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень» [2, с. 616].

Учений також акцентував увагу на поширенні в лінгвістиці вужчого розуміння мовної ситуації, співвідносного з поняттям мовний стан. Вочевидь, дослідник тлумачить мовну ситуацію як «просторову й соціальну взаємодію різних мов чи різних компонентів стану однієї мови» [2, с. 616].

В. М. Брицин у словниковій статті «Мовна ситуація», яку містить енциклопедія «Українська мова» за редакцією В. М. Русанівського, запропонував таке визначення терміна: «мовна ситуація – це притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов» [5, с. 332].

Різні погляди у трактуванні поняття мовної ситуації репрезентовано в лінгвістичній енциклопедії за редакцією О. О. Селіванової. Словникова стаття так тлумачить поняття мовної ситуації: «ситуація взаємодії різних мов чи різних форм існування однієї мови в певній державі чи регіоні з огляду на їхню функціональну специфіку й ареал поширення в певний період історичного розвитку» [4, с. 448].

Дослідниця зазначила, що деякі вчені пропонували різні параметри формування мовної ситуації. Зокрема, В. О. Виноградов виокремлював кількісні, якісні та оцінні показники, О. Д. Швейцер вважав, що мовна ситуація, крім об'єктивного, має суб'єктивний чинник, Н. Б. Мечковська доповнила наведені параметри ознакою юридичного статусу мов. Автор статті акцентує на багатоплановості явища мовної ситуації, що дозволяє здійснювати діахронічний та синхронічний опис.

За М. П. Кочерганом, мовна ситуація – «сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному відношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень» [1, с. 326]. Мовознавець стверджує, що мовна ситуація охоплює соціальні умови функціонування, сферу і середовище вживання мови, форми її існування.

Дослідниця мовної ситуації в Україні Л. Масенко стверджує, що 55,5 % населення країни вважає рідною українську мову, 32 % – російську, 11,1 % – українську і російську однаковою мірою, 1,4 % – іншу. Низький відсоток громадян, які вважають рідною іншу, ніж дві поширені в Україні мови, є наслідком радянської русифікації, коли російська мова була важливим засобом формування радянського народу з поліетнічного населення колишнього Радянського Союзу [3, с. 101].

За словами Л. Масенко, опитування виявило регіональний розподіл відповідей про визначення статусу рідної мови. Так, українську мову вважають рідною 91,6 % респондентів на Заході, 80,8 % у Центрі, 67,5 % на Півночі, 25,8 % на Сході і 29,5 % на Півдні. Дзеркальне відображення зазначеного демонструє регіональний розподіл тих, хто вважає рідною російську мову, – 2,6 % на Заході, 7,0 % у Центрі, 19,9 % на Півночі, 58,5 % на Сході, 56,7 % на Півдні [3, с. 104].

Подвійну мовну ідентифікацію виявили 2,4 % респондентів на Заході, 12,3 % у Центрі, 11,7 % на Півночі, 15,0 % на Сході і 11,8 % на Півдні.

Іншу мову вважають рідною 3,4 % на Заході, 0,0 % у Центрі, 0,9 % на Півночі, 0,7 % на Сході і 2,0 % на Півдні [3, с. 104–105].

За результатами проведеного масового опитування в м. Умані українську мову вважає рідною 95,7 % міського населення, іншу (російську) – 4,3 %. Частка україномовного населення відносно більша порівняно з двомовним та значно більша порівняно з російськомовним. Зазначимо, що за етнічним складом населення міста поділене на українців (97,1 %) і росіян

(2,9 %). Такий високий відсоток громадян, які вважають рідною мовою українську, засвідчує їхню зрілу національну свідомість.

Ще виразніше асиметричний характер білінгвальної ситуації України засвідчує дослідження Л. Масенко в розподілі відповідей на питання про мову спілкування респондентів у різних сферах суспільного життя. У цьому блоці дослідження узагальнені показники вживання російської мови не тільки дорівнюють уживанню української, а й за певними параметрами перевищують її використання.

Зокрема, відповіді на пропозицію визначити мову повсякденного спілкування дали таку картину: сумарно 40,3 % опитаних у повсякденному житті спілкуються або тільки російською (25,2 %) або в більшості ситуацій російською мовою (15,1 %), сумарно 35,3 % спілкуються або тільки українською (22,4 %) або в більшості ситуацій українською (12,9 %), рівною мірою українською та російською мовами спілкуються 20,4 % опитаних, суржиком – 3,1 %, іншими мовами – 0,9 % [3, с. 105].

Трохи зростає – на 3,1 % – показник використання української мови в родинному спілкуванні (у цій сфері переважно українською спілкується 38,2 % респондентів), це збільшення відбулося за рахунок зменшення – до 16,2 % використання обох мов рівною мірою, тоді як показник російськомовного спілкування в родині (40,5 %), а також використання суржику (3,4 %) залишається практично незмінним, що й у спілкуванні в повсякденному житті [3, с. 106].

Варто зазначити, що наведені дані опитування дещо відрізняються від результатів розподілу відповідей на аналогічне запитання, поставлене під час соціологічного моніторингу, проведеного в м. Умані. Порівняльна характеристика відповідей респондентів на запитання «Якою мовою ви спілкуєтесь на роботі (в навчальному закладі)?» засвідчує достатньо високу комунікативну потужність української мови в сфері офіційно-ділового спілкування, адже 42 % населення міста спілкуються тільки українською мовою, 34,8 % – у більшості ситуацій українською мовою, 8,7 % – рівною

мірою українською та російською мовами, 11,6 % – суржиком, 2,9 % – інше (російською).

Свідомий вибір мови в неформальній сфері також стверджує зростання показників мовної стійкості в м. Умані. На запитання анкети «Якою мовою Ви спілкуєтесь у повсякденному житті?» відповіді опитаних розподілилися так: тільки українською мовою – 31,9 %, у більшості ситуацій українською мовою – 24,7 %, рівною мірою українською та російською мовами – 10,1 %, суржиком – 30,4 %, інше (російською) – 2,9 %. У спілкуванні з друзями респонденти надають перевагу українській мові (52,2 %), або суржику – 43,5 %, або ж іншій мові (російській) – 4,5 %.

Згідно даних дослідження, державний статус української мови сприяє підвищенню її престижу. На запитання, чи престижно сьогодні в Україні говорити українською мовою, 73,2 % респондентів відповіли ствердно (з них 45,9 % обрали варіант відповіді «престижно» і 27,3 % – «скоріше престижно») [3, с. 110].

На аналогічне запитання 75,4 % респондентів м. Умані відповіли ствердно і лише 10,1 % уманчан вважає, що говорити українською не престижно. Також престижність української мови засвідчує і вибір мешканцями м. Умані інформації за мовою. Серед інформантів, які надають перевагу одній з мов, спостерігаємо набагато більшу прихильність до україномовної інформації. Аналіз відповідей засвідчив, що 49,3 % респондентів надають перевагу газеті, книзі українською мовою, 10,1 % – газеті, книзі російською мовою, для 27,3 % опитаних мова не має значення.

У цілому по Україні залишається досить високим і престиж російської мови. На аналогічне запитання стосовно російської мови ствердно відповіли 64,7 % опитаних (із них 27,1 % обрали варіант «престижно» і 37,6 % – «скоріше престижно»). Однак варто звернути увагу на те, що за оцінним показником «престижність» російська мова не тільки поступилась українській майже на 9 %, але й рівень впевненості респондентів у цій її якості значно поступається українській – тобто відповідь «престижно» для

української мови обрала майже половина респондентів, тоді як для російської – трохи більше чверті [3, с. 110].

Л. Масенко звернула увагу на таку закономірність, що чим більше місто, тим менше його мешканців визнає українську мову рідною. Так, в середньому по Україні 55,6 % мешканців невеликих міст вважають рідною українську мову, у великому місті цей показник значно менший – 39,5 % [3, с. 119].

Результати всеукраїнського опитування підтвердили дані анкетування, проведеного в м. Умані. Оцінюючи інформаційний простір свого населеного пункту, 55 % інформантів вважає його швидше україномовним, 27,5 % – рівною мірою російськомовним і україномовним, 2,9 % – швидше російськомовним.

Як засвідчили відповіді, які вимагали від респондентів самооцінки рівня володіння українською мовою, більшість громадян України і уманчан зокрема вважає, що добре володіє мовою. Свій рівень володіння українською оцінили як «дуже добре» і «добре» відповідно 60,9 % і 81,2 % респондентів, задовільно – 29,4 % та 17,4 %, погано – 7,8 % та 1,4 % [3, с. 126].

Громадяни України, як і мешканці м. Умані, усвідомлюють потребу доброго володіння українською мовою – сумарно показник варіантів відповідей «так» і «швидше так» на запитання, чи обов'язково громадянам України добре володіти українською мовою, становить відповідно 91,2 % та 88,5 %. Проти необхідності доброго володіння українською мовою висловилися 7,8 % українців та 4,5 % уманчан [3, с. 127].

Отже, на сьогодні в Україні існує реальна ситуація двомовності, для якої характерна тенденція трансформації в одномовність або явище диглосії. Масова двомовність свідчить про тотальну мовну катастрофу, що загрожує зникненню нації як такої. Білінгвізм україно мовно негативно впливає на духовну сутність людини, а значить і нації в цілому.

Для більшості населення мовні проблеми відступають на задній план порівняно з питаннями, які стосуються основ повсякденного життя. В

Україні поки що не існує комунікативних проблем у щоденному спілкуванні, а також є можливість самореалізуватися в мовній поведінці поза офіційною сферою тією мовою, якій віддає перевагу сама людина.

Мовну ситуацію невеличкого міста Умані, яке розташоване в центральних регіонах України, характеризує поширення на її території двох мов – української і російської, проте за показниками поширення в усіх сферах спілкування переважає українська мова. Це свідчить про те, що престиж української мови в соціумі міста зростає, однак широке вживання на його території суржика вимагає підвищення рівня культури мовлення мешканців Умані.

Перспективними є дослідження мовної ситуації на території Уманщини, оскільки їх результати доповнять наявні соціолінгвістичні описи через вивчення мовлення певного регіону як окремої форми буття мови в загальній структурі національної мови.

Література

1. Кочерган М. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 464 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 96–131.
4. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
5. Українська мова. Енциклопедія. Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.